

VII. RECENZJE I NOTY RECENZYJNE

Noel Lenski (Ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge University Press 2006, ss. XVIII + 469.

Postać Konstantyna Wielkiego, meandry jego kariery politycznej, zwycięstw militarnych, rola, jaką odegrał w ugruntowywaniu późnorzymskiego ustroju Cesarstwa Rzymskiego i przede wszystkim wpływ, jaki wywarł w upowszechnianiu i umacnianiu chrześcijaństwa, stały się już za życia tego władcy przesłanką kształtowania legendarnej wizji osoby cesarza i jego dokonań. Były też obiektem żywego zainteresowania autorów piszących w kolejnych stuleciach, gdy m.in. z jednej strony Konstantyn uznany został za świętego w Kościele prawosławnym, a z drugiej, za sprawą tzw. donacji Konstantyna, miał rzekomo położyć podwaliny pod ziemską władzę papieża. Są one również nieustającym impulsem dla nowoczesnej historiografii, co najmniej od opublikowania w 1856 roku, pierwszej naukowej biografii tego panującego spisanej przez Jakuba Burckhardta¹.

W 2006 roku obchodziliśmy okrągłą rocznicę uzyskania godności cesarskiej przez Konstantyna Wielkiego (306-337 r. n.e.). Uświetniona ona została m.in. opublikowaniem recenzowanej pracy². Wydało ją Cambridge University Press, najdłużej nieprzerwanie działające dotąd wydawnictwo na świecie, należące również do największych oficyn naukowych. Dzieło ukazało się w styczniu 2006 roku, w ramach serii *Cambridge Companions to the Ancient World*, jako piąty tytuł w serii liczącej w połowie 2007 roku osiem prac.

Książka wydana została niezwykle starannie pod względem technicznym. Jest dostępna w dwóch wersjach: droższej – *hardback* i tańszej, ale wydanej również starannie – *paperback*, ze zdjęciem na okładce słynnej głowy kolosalnego posągu Konstantyna Wielkiego, przechowywanej obecnie w Muzeum Kapitołińskim w Rzymie. Poza drukowanym na wysokiej jakości papierze tekstem, zawiera ono w formie wkładki ponad 50 czarnobiałych ilustracji na papierze kredowanym, prezentujących m.in. najważniejsze obiekty sztuki i architektury, plany oraz monety z czasów Konstantyna. W ramach aneksu zamieszczono drzewa genealogiczne, ukazujące związki rodzinne tetrarchów, rodziny Konstantyna i założonej przez niego dynastii, a także kalendarium wydarzeń z lat 250-363. Do pracy dołączono też cztery czarno-białe mapy: imperium, Rzymu i związanego nierozłącznie z postacią Konstantyna Wielkiego

¹ Wydanie polskie: *Czasy Konstantyna Wielkiego*, tłum. P. Hertz, Warszawa 1992.

² W ostatnich latach opublikowano wiele opracowań poświęconych Konstantynowi. Zob. m.in.: Ch.M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, London-New York 2004; R. Ross Holloway, *Constantine and Rome*, New Heaven 2004; H. Brandt, *Konstantin der Große. Der erste christliche Kaiser*, München 2006; K.M. Girardet, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Großen*, Darmstadt 2006; E. Hartley, J. Hawkes, M. Henig (ed.), *Constantine the Great. York's Roman Emperor*, Aldershot 2006. R. Turcan, *Constantin en Son Temps: la baptême ou la pourpe?*, Dijon 2006. W samym zaś roku 2007: E. Herrmann-Otto, *Konstantin der Große*, Darmstadt 2007; O. Schmitt, *Constantin der Große (275-337)*, Stuttgart 2007; A. Demandt, J. Engemann (ed.), *Konstantin der Große*, Mainz 2007.

„Nowego Rzymu” – Konstantynopola. Opracowanie wieńczą liczący sześć stron wykaz źródeł i bibliografia cytowanych prac na 36 stronach druku oraz syntetyczny indeks pojęć, postaci i miejsc historycznych.

Do udziału w opracowaniu książki zaproszono międzynarodowe grono badaczy okresu późnego Rzymu, w dużej mierze średniego i młodszego pokolenia, którzy w swych dotychczasowych pracach analizowali różnorodne aspekty czasów Konstantyna I. Gremium to zdominowane zostało przez uczonych wywodzących się z krajów anglosaskich: USA, Wielkiej Brytanii i Australii; dwóch reprezentowało środowisko uczonych niemieckich i francuskich (Bruno Bleckmann i Georges Depeyrot). Prace tych ostatnich przełożone zostały przez redaktora tomu, amerykańskiego badacza Noela Lenskiego, autora m.in. monografii jednego z następców Konstantyna – cesarza Walensa³. Składające się na tom artykuły ponumerowano cyframi arabskimi i opatrzone wskazówkami bibliograficznymi dla czytelnika pragnącego pogłębić swoją wiedzę na temat analizowanych kwestii oraz syntetycznymi, klarownie skonstruowanymi przypisami. Większość szkiców podzielono na opatrzone podtytułami krótsze fragmenty oraz zaopatrzone zwięzłymi konkluzjami.

Dzieło rozpoczynają spis treści oraz ilustracji, noty o autorach tomu, podziękowania, wykaz skrótów i wprowadzenie pióra Noela Lenskiego. Zawiera ono próbę przedstawienia problemów, z którymi zmierzyć przyszło się autorom zbioru, związanych z kontrowersjami dotyczącymi czasów Konstantyna oraz legendarną wizją tego władcy i jego obrazem we wcześniejszej historiografii, a także zwięzły opis zawartości pracy. Następuje po nim omówienie różnych kategorii źródeł historycznych istotnych dla przełomu III i IV wieku, dokonane przez B. Bleckmanna⁴.

Główna część pracy podzielona została na pięć rozdziałów – bloków tematycznych (jako *Sections* I-V), liczących zbliżoną ilość stron (między 52 a 75). W zawartych w nich szkicach, również o zbliżonej objętości, przeanalizowane zostały wybrane aspekty czasów konstantyńskich, z położeniem nacisku na relacje między osobowością Konstantyna a analizowanymi zagadnieniami. Często cytowane są w nich *in extenso* źródła z epoki w angielskich tłumaczeniach.

W pierwszym rozdziale, zatytułowanym *Politics and Personalities*, przystępnie omówione zostały wydarzenia z zakresu historii politycznej i militarnej, obejmujące dziesięciolecie poprzedzające rządy Konstantyna Wielkiego, z uwypukleniem reform wewnętrznych cesarstwa dokonanych za Dioklecjana i pozostałych tetrarchów, lata panowania Konstantyna I oraz rządy przedstawicieli założonej przez niego dynastii aż do śmierci Juliana Apostaty w 363 roku. Składają się na nią artykuły pióra Simona Corcorana (*Before Constantine*), N. Lenskiego (*The Reign of Constantine*) i Roberta M. Frakesa (*The Dynasty of Constantine Down to 363*).

Drugi rozdział, zatytułowany *Religion and Spiritual Life*, analizuje stan religijności społeczeństwa rzymskiego przełomu III i IV wieku, ze szczególnym naciskiem na kwestię chrystianizacji cesarstwa i rzeczywistej w niej roli Konstantyna, w tym na zmiany wyobrażeń religijnych samego cesarza. Składają się na nią rozbudowane eseje *The Impact of Constantine on Christianity*, Harolda A. Drake’a, *The Beginnings of Christianization*, Marka Edwardsa oraz poświęcony żywotnym wówczas, wbrew obiegowym opiniom, kultom pogańskim i polityce Konstantyna wobec pogan: *Traditional Religions*, pióra A.D. Lee.

Trzeci rozdział, zatytułowany *Law and Society*, obejmuje trzy główne kwestie. Christopher Kelly, w szkicu pt. *Bureaucracy and Government*, ukazał przeobrażenia administracji cesarstwa przełomu III i IV wieku oraz kształtowanie zrębów biurokratycznego modelu zarządu imperium późnorzymskim, eksponując znaczenie zmian dokonanych za Konstantyna. Tra-

³ N. Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley-Los Angeles-London 2002.

⁴ Skądinąd błędnie określonego w nocie o autorach jako „Professor of Ancient History at the University of Münster” (sic!). B. Bleckmann związany jest z uniwersytetem w Düsseldorfie.

dycjonalizm tego cesarza w kwestiach społecznych, wyrażający się m.in. w jego zachowanym ustawodawstwie, powstałym tylko w niewielkiej części pod wpływem koncepcji chrześcijańskich, omówiła Caroline Humfress (*Civil Law and Social Life*). Stanem ekonomii i finansów cesarstwa i rolą, jaką odegrał Konstantyn w życiu ekonomicznym imperium, m.in. wprowadzeniem złotego solidy, zajął się natomiast G. Depeyrot (*Economy and Society*).

Rozdział czwarty, *Art and Culture*, zawiera dwa szkice poświęcone zmianom w sztukach plastycznych, w tym głównie sposobach portretowania osoby panującego i sztuce oficjalnej, a także architekturze imperium przełomu III i IV wieku, kontynuujących tradycje sztuk plastycznych epoki wczesnego cesarstwa, a zarazem wzbogacanych o elementy nawiązujące do chrześcijaństwa (Jaś Elsner: *Perspectives of Arts*; Mark J. Johnson: *Architecture of Empire*). Do rozdziału dołączono odrębny pod względem tematu szkic pt. *Constantine in Legendary Literature*, pióra Samuela N.C. Lieu⁵. Autor ten omówił wybrane źródła średniowieczne, prezentujące legendarną wizję osoby i dokonań Konstantyna (z najsłynniejszą tzw. donacją Konstantyna) i wbrew prawdzie historycznej promujących go jako ideał chrześcijańskiego, dobrego cesarza.

Ostatni, piąty rozdział, zatytułowany *Empire and Beyond*, rozpoczyna szkic Hugh Eltona pt. *Warfare and the Military*. Poświęcony jest on dziejom wojskowości rzymskiej przełomu III i IV wieku, wybiegając w narracji aż do drugiej połowy tego stulecia. Autor ten syntetycznie przeanalizował stan armii u progu panowania Konstantyna i zagadnienie podjętych wówczas reform wojskowych, dotyczących organizacji armii, struktury dowodzenia, sporną kwestię liczebności armii późnorzymskiej i chrystianizacji armii oraz znaczenie wojska jako czynnika politycznego, eksponując efektywność ówczesnej rzymskiej siły militarnej. Kończące szkic H. Eltona uwagi na temat strategii imperium odwołują się już w samym tytule podrozdziału (*Roman Imperial Strategy*) do spornej koncepcji amerykańskiego politologa Edwarda K. Luttwaka⁶. Przez wskazanie odmienności strategii rzymskiej wobec dwóch najważniejszych „frontów” cesarstwa: *barbaricum* i sassanidzkiej Persji artykuł H. Eltona wprowadza czytelnika w kolejne dwa zagadnienia analizowane w rozdziale piątym. W artykule pt. *Constantine and the Northern Barbarians* Michael Kulikowski omówił w istocie szereg odrębnych kwestii. Na wstępie określił on rozumienie terminu „barbarzyńca” dla mieszkańców imperium rzymskiego (jako *externae gentes* – „obce, zewnętrzne ludy”), podkreślając trudność jednoznacznej etnicznej konotacji zachowanych źródeł, uzyskiwanych głównie dzięki znaleziskom archeologicznym. Następnie M. Kulikowski zaprezentował meandry politycznych relacji między imperium rzymskim a barbarzyńcami od III wieku aż do 363 roku, ujmując na koniec zasadnicze tendencje i modele stosunków między Rzymem a barbarzyńcami, w tym problem oddziaływania cywilizacyjnego cesarstwa na barbarzyńców i spornej kwestii tzw. barbaryzacji armii rzymskiej. Ostatnim artykułem opublikowanym w zbiorze jest przekrojowy szkic pt. *Constantine and the Peoples of the Eastern Frontier*, pióra Elizabeth Key Fowden. Wskazała ona przykłady znaczenia Orientu w ideologii władzy dla Konstantyna już przed 324 roku (ostateczne pokonanie Licyniusza I, objęcie władzy we wschodniej części imperium), jak i w praktyce kolejnych lat jego panowania. Konstantyńskie dążenia do uzyskania zwierzchności nad Wschodem wyrastać miały, jej zdaniem, z uniwersalistycznej koncepcji władzy cesarskiej oraz z pragnienia asymilacji ludów zamieszkujących wschodnie pogranicze cesarstwa do chrześcijańskiego imperium. Kulminacją tej polityki były przygotowania wojenne Konstantyna przeciwko Persji, przerwane jego nagłą śmiercią w 337 roku. E.K. Fowden omawia też tło historyczne i późniejsze lata konfliktu rzymsko-perskiego aż do wyprawy Juliana w 363 roku.

⁵ Ten niezwykle interesujący artykuł pominięty został z niezrozumiałych względów w omówieniu pracy, dokonany we wprowadzeniu przez N. Lenskiego.

⁶ E.K. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third*, Baltimore and London 1976. Kwestia strategii imperialnej w okresie cesarstwa wywołuje do dzisiaj spory między zwolennikami poglądu o jej istnieniu oraz badaczami całkowicie kwestionującymi strategiczne koncepcje Rzymian.

Różnorodna sfera oddziaływania zmian dokonujących się w czasach Konstantyna, i po części za sprawą samego cesarza, jest niezwykle trudna do ujęcia przez jednego autora. Świadczą o tym liczne biografie tego cesarza, których autorzy mimochodem skupiają się na jednym lub kilku zaledwie kwestiach, eksponując najczęściej zagadnienia związane z chrześcijaństwem⁷. Stąd też wartością jest zbiorowy charakter recenzowanej pracy, który pozwolił nasświetlić wiele kwestii z punktu widzenia uczonych specjalizujących się w zagadnieniach szczegółowych i stąd uwzględnienie przez nich m.in. najświeższych odkryć⁸. Powierzenie opracowania artykułów różnym autorom, często młodszego pokolenia, pozwoliło też zaprezentować każdemu z nich odrębne, niekiedy nowatorskie koncepcje. Zarazem przez załączone na końcu każdego artykułu syntetyczne omówienia, często krytyczne, dalszej literatury szczegółowej, uniknięto w pracy konwencji podręcznika oraz wskazano na trwające w nauce kontrowersje i spory.

Układ pracy może nieco zaskoczyć czytelnika polskiego. O ile zrozumiałe jest ujęcie we wstępnych partiach pracy źródeł i omówienia dziejów politycznych epoki (te ostatnie w rozdziale I), to zastanowić może postawienie w rozdziale II kwestii religijnych, a dopiero w III rozdziale, już po uwagach na temat organizacji państwa i prawa (co akurat cieszyć winno historyka prawa), przejście do życia ekonomicznego, potraktowanego dodatkowo niezwykle sumarycznie. Zabieg ten jest jednak słuszny, gdyż uwzględnia nadrzędne znaczenie zmian zachodzących w epoce Konstantyna właśnie w sferze religii, ideologii i organizacji władzy oraz prawa⁹. W sferze ekonomicznej z trudem można też wyodrębnić szczególne cechy okresu panowania Konstantyna, a tym bardziej dostrzegać w nim znamiona regresu życia ekonomicznego w skali całego imperium czy też załóżków feudalizmu. Czytelnik polski przyzwyczajony jest w pracach będących syntezami epok do analizowania w pierwszym rzędzie ekonomii i traktowanego jako powiązanego z nią życia społecznego przez schematy nawiązujące w istocie do koncepcji marksistowskich. Warto stąd sięgnąć do recenzowanej pracy również w celu zapoznania się z odmienną wizją dziejów, stawiającą w pierwszym rzędzie znaczenie sfery wyobrażeń i idei. Uwzględniając taką perspektywę, nie zaskakuje w analizowanym dziele obszerny IV rozdział obejmujący zagadnienia istotne dla historyka sztuki i architektury oraz literatury, jednak przez odwołania do ideologii władzy uosabianej przez ewolucję sposobu reprezentacji osoby cesarzy i dziejów legendy Konstantyna w piśmiennictwie średniowiecznym, ważny również dla historyka idei¹⁰. Bezspornie zasadnie ostatni V rozdział porusza zagadnienia związane z polityką imperium wobec czynników zewnętrznych, trafnie analizując w pierwszym rzędzie kwestie dotyczące wojskowości rzymskiej, a następnie w prawidłowej, pod względem wagi odgrywanej w czasach Konstantyna I, kolejności omawia „fronty” polityki zewnętrznej imperium: *barbaricum* i wschód, w tym zwłaszcza problem perski.

⁷ Zob. wyżej p. 2 oraz niepełne zestawienie biografii Konstantyna: <http://www.fu-berlin.de/fmi/antike/Bibliographie.html>. Pominięte są w nich zazwyczaj biografie powstałe w językach „niekongresowych” (jak np. kompetentna w kwestii polityki Konstantyna na obszarze Bałkanów praca I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București 1982) oraz niezliczone prace popularyzatorskie. Ostatnio zwięzłą biografię i dokonania Konstantyna przedstawił w piśmiennictwie polskim Sławomir Bralewski (*Konstanty Wielki*, Kraków 2001). Praca ta, zgodnie z koncepcją serii: „Wielcy ludzie Kościoła”, wydawnictwa WAM, kładzie nacisk właśnie na zagadnienia związane z chrześcijaństwem.

⁸ Przykładowo w artykule J. Elsnera, *Perspectives of Art*, uwzględniono na s. 277 odkrycie głowy marmurowego posągu Konstantyna na Forum Trajana w Rzymie w 2005 r.!

⁹ Ich lektura podważa przy tym pokutujące w podręcznikowym piśmiennictwie polskim przekonanie o wręcz rewolucyjnym charakterze zmian i łączeniu większej części reform z osobą Dioklecjana oraz przywiązywanie nadmiernego znaczenia dla okresu tetrarchii. Szkice dotyczące historii ustroju i prawa są też najbardziej wartościowe dla historyka państwa i prawa (Ch. Kelly, *Bureaucracy and Government*, s. 183-204; C. Humfress, *Civil Law and Social Life*, s. 205-225).

¹⁰ Dla historyka idei najważniejszą częścią pracy jest oczywiście cały rozdział II: *Religion and Spiritual Life*, s. 110-179.

Nawet krótka nota recenzyjna nie może się obejść bez kilku uwag krytycznych. Pożyteczna konwencja opracowania zbiorowego jest stosowana w innych pracach z serii *Cambridge Companions to the Ancient World*, w tym związanych z ważnymi postaciami historycznymi¹¹. Niesie ona jednak widoczne i w recenzowanej pracy niebezpieczeństwo dysproporcji w szczególności analizy tematów, podejmowanych przez autorów różnych artykułów.

Nie kwestionując umiejscowienia na podrzędnym miejscu w pracy analizy dotyczącej zagadnień ekonomicznych, dostrzec można zbyt powierzchowne ich ujęcie, zwłaszcza przez pryzmat ilości poruszonych w artykule kwestii szczegółowych¹². Odstaje ono wyraźnie od skrupulatnych i zbyt rozbudowanych szkiców dotyczących sztuk plastycznych i architektury czy piśmiennictwa średniowiecznego, składających się na legendę Konstantyna¹³. Dysproporcje ciężaru merytorycznego prezentowanej argumentacji dostrzegalne są też między szkicami prezentowanymi w poszczególnych rozdziałach¹⁴. Wyraźnie widoczne są też sprzeczności między autorami w kwestiach szczegółowych¹⁵, czy zbyt powierzchowne ujęcie niektórych spornych zagadnień¹⁶. Wśród innych uwag szczegółowych niekiedy dostrzec można, że dany szkic uwzględnił głównie wcześniejsze ustalenia autora¹⁷. Historyka prawa razić zaś będą niespójności i pobieżna analiza ustawodawstwa Konstantyna oraz nieuwzględnianie literatury romanistycznej¹⁸.

Niezależnie od uwag krytycznych recenzowana praca warta jest polecenia każdemu czytelnikowi zainteresowanemu dziejami późnego imperium rzymskiego i wczesnego Bizancjum. Jak zasadnie zaznaczono w nocie redakcyjnej, praca przeznaczona jest zarówno dla szerokiego

¹¹ Jak dotąd ukazały się cztery takie tytuły poświęcone w porządku chronologicznym czasom Peryklesa, Oktawiana Augusta, Justyniana I i wreszcie Konstantyna I (edycje odpowiednio w latach: 2007, 2005, 2005, 2006).

¹² Ch. Depeyrot, *Economy and Society*, s. 226-252, podzielony na 12 odrębnych fragmentów, ujmujących np. tak sporne zagadnienia jak *agri deserti*, koszty armii czy życie miejskie.

¹³ Section IV. *Art and Culture*: 11. J. Elsner, *Perspectives in Art*, s. 255-277; 12. M.J. Johnson, *Architecture of Empire*, s. 278-296; 13. S.N.C. Lieu, *Constantine in Legendary Literature*, s. 298-321.

¹⁴ Np. przez porównanie ostatnich artykułów: dogłębnego szkicu M. Kulikowskiego (*Constantine and the Northern Barbarians*, s. 347-376) i znaczenie pobieżniejszego E.K. Fowden (*Constantine and the Peoples of the Eastern Frontier*, s. 377-398).

¹⁵ Np. co do okoliczności i przyczyn zamordowania na rozkaz Konstantyna jego syna Krispusa i żony Konstantyna Fausty w 326 r. N. Lenski w szkicu pt. *The Reign of Constantine*, s. 79 upatruje „a kernel of truth” w wersji wydarzeń przekazanych przez pogańskie źródła (zakochana Fausta, której zaloty odrzucił Krispus, oskarżyła go przed Konstantynem o gwałt, a ten nakazał jego egzekucję; następnie gdy prawdziwe okoliczności wyszły na jaw, cesarz nakazał egzekucję Fausty). Odmienne R.M. Frakes, *The Dynasty of Constantine down to 363*, s. 94 in., dopatruje się przyczyn zamordowania Krispusa i Fausty w sporach dynastycznych.

¹⁶ Np. w okolicznościach towarzyszących dacie konwersji Konstantyna, N. Lenski wbrew licznym przesłankom, płynącym m.in. z analizy emisji monet, przyjmuje, że „Within a year of converting [tj. 312 r.], then, Constantine was promoting his new religion empirewide” (ibidem, s. 72).

¹⁷ Np. H. Elton 14. *Welfare and the military*, s. 325-346, wyraźnie nawiązuje do swych wcześniejszych prac (*Frontiers of the Roman Empire*, Bloomington and Indianapolis 1996; *Warfare in Roman Empire AD 350-425*, Oxford 1996; *Defining Romans, Barbarians, and the Roman Frontier*, [w:] *Shifting frontiers in late antiquity; papers from the First interdisciplinary conference on late antiquity, the University of Kansas, march 1995*, R.W. Mathisen, H.S. Sivan [ed.], Aldershot 1996, s. 126-135). Podobnie też Ch. Kelly, *Bureaucracy and Governemt*, s. 183-204 sprawia wrażenie uwspółcześnionego wyciągu ze szkiców opublikowanych wcześniej (*Emperors, government and bureaucracy*, [w:] *The Cambridge Ancient History. XIII. The Late Empire. AD 337-425*, A. Cameron, P. Garnsey (ed.), Cambridge 1997, s. 138-183; *Empire Building*, [w:] *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (ed.), Cambridge-London 1999, s. 170-195).

¹⁸ C. Humfress, *Civil Law and Social Life*, s. 205-225.

kręgu czytelników, studentów, jak i specjalistów. Nieprofesjonalnego czytelnika zadowolili zwięzły charakter składających się na pracę artykułów i jej strona wizualna. Pozostałe dwie grupy będą usatysfakcjonowane zawartością merytoryczną – uwzględnieniem w pracy współczesnego stanu badań oraz zaopatrzeniem pracy w aparat krytyczny, wykazy edycji źródeł i ich tłumaczeń oraz obszerną bibliografią (obie skupione jednak tylko na pracach powstałych w językach kongresowych). Docenią oni też skrupulatne ujednolicenie artykułów pod względem redakcyjnym. Historyk państwa i prawa oraz historyk idei uzyska zaś dzięki lekturze recenzowanego tomu charakteryzującą uczonych anglosaskich „kompletną” wizję jednego z przełomowych okresów dziejów powszechnych, którego oddziaływanie m.in. poprzez rodzący się wówczas model relacji państwa z Kościołem widoczne jest w części i do dzisiaj.

JACEK WIEWIOROWSKI (Poznań)

Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795. Wybór źródeł. Red. Sławomir Godek, Magdalena Wilczek-Karczewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, ss. 564; *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795-1918. Wybór źródeł.* Red. Marian Kallas, Marek Krzymkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, ss. 501; *Historia ustroju i prawa w Polsce 1918-1989. Wybór źródeł.* Red. Stanisław Rogowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, ss. 739; *Historia administracji w Polsce 1764-1989. Wybór źródeł.* Red. Arkadiusz Bereza, Grzegorz Smyk, Wiesław P. Tekely, Andrzej Wrzyszc, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, ss. 532.

Pierwsze trzy recenzowane pozycje stanowią źródłowe dopełnienie podręczników M. Kallasa, *Historia ustroju Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005 (patrz recenzja mojego autorstwa CPH, t. LVIII, z. 2, 2006, s. 338-345) oraz D. Makiły, *Historia prawa w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (w przygotowaniu). Ostatnia to źródłowe uzupełnienie podręcznika W. Witkowskiego, *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (w druku). Redaktorem naukowym całej serii wydawniczej jest M. Kallas.

Historia państwa i prawa oraz administracji Polski i ziem polskich pod zaborami jako przedmiot proponowana jest w różnych formach kształcenia: wykładowych, konwersatoryjnych i seminaryjnych dla studentów prawa i administracji, tak na studiach stacjonarnych, jak i niestacjonarnych we wszystkich szkołach wyższych czy to państwowych, czy to niepublicznych. W sumie jest to kilka tysięcy studentów, przeważnie pierwszego roku obu kierunków. Potrzeba wydania źródeł dla tych przedmiotów była więc bezsporna.

Stan opracowania historii ustroju, prawa i administracji Polski cieszył się jak dotąd dużą popularnością w środowisku. Przeważnie jednak bardziej dotyczyło to podręczników akademickich. Mamy ich obecnie kilkanaście, w tym wiele z ostatnich lat. Nie brakuje przy tym wydawnictw ogólnopolskich, jakkolwiek przeważają regionalne, ukazujące się na potrzeby konkretnych ośrodków akademickich. Znacznie mniej zważano natomiast na polu wydawnictw źródłowych, chociaż konieczność wydawania dawnych pomników prawa jest dla wszystkich oczywista i nie budzi wątpliwości. Nigdy też tak nie było, że podręczniki korespondowały z wyborem źródeł. Sama ich seria była już w ogóle nie do pomyślenia. Stan ten obecnie się radykalnie zmienił, a stało się to za sprawą Wydawnictwa Naukowego PWN, które objęło patronat nad podobnym przedsięwzięciem, powierzając redakcję serii, obejmującej aż siedem pozycji, M. Kallasowi. Wywiązał się on z niej nie tylko znakomicie, ale i w niezwykle krótkim